

E kötet negyedik fejezetében már kitekintettünk a fejedelmi művelődéspolitikára, - amit nem lehet számitáson kívül hagyni az 1630-as, 40-es évek küzdelmeinek bemutatása során sem. (Nagyon indokolt volna a nemesi és főuri pártfogók egész galériájának megismerése is, az ilyen adatok fölvétele azonban már szétfeszítené kiadványunk kereteit.)

A hazai polgári irodalmi és kulturális törekvések társadalmi bázisa távolról sem olyan egynemű, mint ahogy az elnevezés alapján gondolni lehetne. A magyar kultúra megújulásáért küzdő egyházi és világi értelmiségiek nagy többsége mezővárosi paraszt-polgár családból származott, s az első polgári forradalmak országai-ban tanult. Mégis: éppen a legjobbakat, a legöntudatosabbakat ritkán találjuk azután városi vagy mezővárosi szolgálatban. A java polgárias törekvések valóraváltására egyes főuri és fejedelmi udvarokban inkább mutatkozott lehetőség. Közismert, hogy a protestáns főiskolák, nyomdák és más intézmények arcukat is azokban az udvarokban határozták meg legtöbbször; a külföldi tanulmányok jó részét is onnan finanszírozták. Nem csoda hát, ha maguk a jelzett mozgalmak nem mindig a fejedelmi vagy főnemesi patrónus ellenére, hanem néha annak támogatásával, ösztönzésére bontakoztak ki.

A hazai fejlődésre különösen jellemző az, ami Nyugat-Európában sem ritka eset: hogy a vallási élet válságának, a középkori skolasztika meg-megújuló ostromának, szóval a feudális keretek bomlásának akarva-akaratlanul cselekvő részese lesz magának a feudális uralkodó osztálynak nem egy tagja. (Erre egyértelmű példákat inkább a következő időszak produkál, a haladó polgári értelmiség olyan következetes főnemes-szövetségeseiben, mint amilyen az ifju Rákóczi Zsigmond, vagy Bethlen Miklós volt.)

A feudális vezetőréteg pozitív és negatív művelődési hatása tekintetében egyaránt kimagasló szerepet játszott a Rákóczi-család; befolyása hatalmas területen és rendkívül hosszú ideig folyamatosan érvényesült. (Ha csak öreg Rákóczi György és szűkebb családjára - felesége és fiai - idejét vesszük figyelembe: az 1610-es évektől 1660-ig terjedő félszázadban, Munkácstól Váradig és Sárospatakától Fogarasig.) Rákóczi György már fejedelemmé választása előtt sok filozófiai, teológiai és államelméleti munkát fordított magyarrá; ezek közt olyan jelentős művek is akadtak, mint Prágai András "Fejedelmi órája". Rákóczinak is voltak már 1630 előtt "kiválasztottjai", akiknek hosszú holland-angol tanulmányút után gyorsan juttatott vezetőszeret kulturális intézmények életének, szervezetének megújításában.

Később, I. Rákóczi György, mint fejedelelem, néhány vonatkozásban eltért Bethlen koncepciójától. Talán elődjénél egyértelműbben támogatta az ortodox-konzervatív egyházi vezetést. De a polgári irányu haladás legjobb képviselői (európai viszonylatban! Hartlibtól Bisterfeldig, Comeniustól Miltonig) valószínűleg nem alaptalanul látták Rákócziban törekvéseik keleteurópai kisugárzásának és megvalósulásának legfőbb biztosítékát.

A Rákócziak művelődéspolitikájának átfogó értékelésére nem kerülhet sor addig, amíg a vonatkozó dokumentumok részletes és modern publikálása meg nem valósul. (Gazdasági irataik egy részének mintaszerű kiadását - Makkai László gondozásában - már használhatjuk). - Egy ilyen gyűjteményben Herepei néhány alábbi adata is fontos helyet kaphat: különösen a fejedelmi nyomdára és a hazai iskolák külföldi diákjaira vonatkozó adatok. Az utóbbiak mindennél beszédesebben bizonyítják oktatásügyünk és az egész kultúra színvonalának viszonylag gyors emelkedését. A század elején ilyen, csak valamennyire is rendszeresnek mondható "fordított peregrináció" - még elképzelhetetlen lett volna.

Közvetve a Rákócziak kulturális szerepét bizonyító sok adatot közölnek az előbbi fejezetek is. Így a Csanaki Mátéről és Bakai Benedekről, a pataki kollégium első reformjának kezdeményezőiről szóló cikkek; s tulajdonképpen a Medgyesiékkal és Tolnai Daliékkal foglalkozó fejezetek nagy része is.